

УДК: 37.1(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-343-348

Осмонова С.К.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Анарбекова М.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Осмонова С.К.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Анарбекова М.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Osmonova S.K.

Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Anarbekova M.

Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДО САЛТТУУ КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨНҮН РОЛУ**РОЛЬ ТРАДИЦИОННОЙ КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ****ROLE OF A TRADITIONAL KYRGYZ FAMILY IN UPBRINGING CHILDREN**

Аннотация: Бул макалада талаа материалдардын жана булактардын негизинде баланы тарбиялоодо салттуу кыргыз үй-бүлөнүн ролу изилденди. Ошондой эле кыргыз элинин көп жылдар аралыгында топтолгон билими жана практикалык опыты өсүп келе жаткан муунга берилиши каралган. Негизги максат болуп салттуу тарбиялоонун спецификалык өзгөчөлүктөрүн жана үй-бүлөнүн тарбиялоодогу ролун мүнөздөп берүү болгон. Бул изилдөөнүн үстүндө иштөөдө төмөнкүдөй методикалык иштер жүргүзүлдү: салттуу үй-бүлөнүн тарбиялоодогу ролу боюнча этнографиялык материалдарды талдоо; Улук информаторлор менен баарлашуулар жана интервьюлар; үй-бүлөнүн салттуу тарбиясындагы жалпы жана өзгөчө сапаттарды аныктоо үчүн салыштырма талдоо. Жыйынтыгында тарбиялоодо үй-бүлөнүн орду, тарбияга байланыштуу көптөгөн макал-лакаптар, накыл сөздөр баяндалган. Үй-бүлөдөгү улуу муундун, балдарды тарбиялоодо (чоң ата, чоң энелер, ата-энелер, агалар, эже-сиңдилер) ролу чоң болгондуктан, улуу муундарды сыйлоого, урматтоого байланыштуу көптөгөн мисалдар табылган.

Негизги сөздөр: салт, тарбия, маданият, муундар, коом, үй-бүлө,

Аннотация: В статье на основе полевых материалов и источников исследована роль традиционной кыргызской семьи в воспитании детей. Рассмотрены вопросы, связанные с

передачей подрастающему поколению накопленных знаний и практического опыта кыргызского народа. Основная цель состояла в том, чтобы охарактеризовать специфику традиционного воспитания и роль семьи в воспитании. Были проведены анализ этнографических материалов о роли традиционной семьи в воспитании, опрос и интервью с людьми старшего поколения, сравнительный анализ для определения общих и специфических качеств традиционного семейного воспитания. В статье приводится множество пословиц и поговорок, связанных с воспитанием.

Ключевые слова: традиция, воспитание, культура, поколение, общество, семья.

Annotation: The article examines the role of the traditional Kyrgyz family in the upbringing of children on the basis of field materials and sources. The issues related to the transfer of accumulated knowledge and practical experience of the Kyrgyz people to the younger generation are considered. The main goal was to characterize the specifics of traditional upbringing and the role of the family in upbringing. The analysis of ethnographic materials on the role of the traditional family in education, a survey and interviews with older people, a comparative analysis to determine the general and specific qualities of traditional family education were carried out. The article contains many proverbs and sayings related to education.

Keywords: tradition, upbringing, culture, generation, society, family.

Элдин этникалык аң-сезимин, биринчи кезекте салттуу тарбиялоодо, руханий-адептик маданиятын калыптандыруучу тарбиялоо каражаттарынын потенциалын комплекстүү талдоо бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Үй-бүлөдө калыптанган мамилелердин системасы тарбиялык ресурстардын бай арсеналын камтыган. Тарбия биринчи кезекте үй-бүлөдө күнүмдүк турмуш-тиричилик шартында ишке ашырылып, үй-бүлөлүк салттар күнүмдүк турмушка түздөн-түз кошулган. Салттуу үй-бүлөдөгү мамилелерди изилдөө жана өздөштүрүү биздин доордо эң маанилүү тарбиялык мааниге ээ болгон актуалдуу илимий проблема бойдон калууда.

Изилдөө салттуу үй-бүлөдөгү балдарды тарбиялоого байланыштуу системалуу мамилеге, башкача айтканда, структуралык, стационардык, функционалдык жана салыштырмалуу тарыхый талдоо ыкмаларын комплекстүү колдонууга негизделген. Мындан тышкары, бул изилдөөнүн үстүндө иштөөдө төмөнкүдөй методикалык иштер жүргүзүлдү:

– салттуу үй-бүлөдөгү балдарды тарбиялоо боюнча этнографиялык материалдарды талдоо;

– улуу муундагы информаторлор менен сурамжылоо жана баарлашуу-интервью;

– салттуу үй-бүлөдөгү балдарды тарбиялоодогу жалпы жана өзгөчөлүктү аныктоо үчүн салыштырма анализ.

Биз карап жаткан учурда, б.а. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыз үй-бүлөлөрүндө үй-бүлөнүн негизги формасы катары бөлүнбөгөн чоң үй-бүлөлөр болгон. Ошол эле учурда алар муундан муунга мурас болуп калган патриархалдык жашоо образы менен мүнөздөлгөн.

Үй-бүлөдөгү тарбия жөнүндө айта турган болсок, биздин көптөгөн информаторлорубуздун айтымында, үй-бүлөдөгү калыптанып калган салттар чоң мааниге ээ болгон, анткени үй-бүлөнүн улуу мүчөлөрүнүн жана ата-энелердин жүрүм-турумунун мүнөзү, балдарды тарбиялоонун натыйжасы болгон. Атактуу, кенеш мезгилинин педагогу А.

Макаренко мындай деп баса белгилеген: «Эң туура, акыл-эстүү, ойлонулган педагогикалык методдор, эгерде сенин турмушунун жалпы тонуусу начар болсо, анда ал эч кандай пайда алып келбейт. Тескерисинче, турмушундун жалпы тонуу тура болсо гана бала менен мамиле кылуунун туура ыкмаларын, эң негизгиси, тартиптин, эмгектин, эркиндиктин, оюндун жана... кадыр-барктын туура формаларын сунуштайт» [5, 151-б].

Салттуу кыргыз коомунда улуу муун азыркыдай эле адамдын сабырдуулугуна чоң маани берип, кубаттап келишкен. Ата-энелердин акылмандыгы, биздин көптөгөн информаторлорубуздун пикири боюнча, биринчи кезекте чыдамкайлыктан, камкордуктан, үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнө камкордук менен мамиле кылуудан, алардын күчтүү жана алсыз жактарын эске ала билүүсүнөн айкын болушу керек эле. Элдик ишенимдерге ылайык, тарбиялоо жөндөмү буйрук берүү, уулдан же кыздан кандайдыр бир жумушту талап кылууда гана эмес, ынандыруу, түшүндүрүү жана ошону менен өзүнө тартуу өнөрүндө болгон [3, 89-б].

Теңдик принциптерине негизделген чогуу баарлашуу жана өз ара аракеттенүү, гумандаштырууга жана талкуу темасын жандантууга мүмкүндүк берип, адамдын өзү адеп-ахлактык жактан таза, рухий жактан байыган. Мына ушундай талкуунун натыйжасында адеп-ахлактык биримдикке жетип, айтылган ойлор, уул, кыз, ини-карындаш үчүн чындап жакын, түшүнүктүү болуп калган. Натыйжада, алар өздөрүнөн чоңдорго моралдык жактан колдоо көрсөтүп, аларга жардам берип, албетте, бул биримдик үй-бүлөнү бекемдей баштаган. Элдик ишенимдерге ылайык, ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн эмне болуп жатканын дайыма ойлоону керек болчу, биринчи кезекте, анын үй бүлөсү, жакындары түшүнүш керек болчу.

Белгиленгендей, кыргыздарда ата-энеси жана кээде ата-энесинин, ата-энеси уулу менен бирге жашаган үй-бүлөлөр болгон, кээ бир учурларда башка туугандарда кошо жашаган. Мындай үй-бүлөлөрдө, белгилүү болгондой, улгайган адамдар ардактуу орунду ээлешкен. Кыргыз үй-бүлөлөрүндө аксакалдардын бийлиги алардын жаш курагына гана эмес, башка көптөгөн шарттарга жана жагдайларга да көз каранды болгонун да белгилейбиз. Алардын бири, сырткы көрүнүшү боюнча, эң негизгиси, ата-энелердин ата-энелерине болгон эстүү мамилеси болгон. Муну биздин талаа материалдары ырастап турат. Биздин маалымат берүүчүбүз анын ата-энеси дайыма жумуш менен алек болгонун, балдарына жетиштүү көңүл бурууга мүмкүнчүлүгү жок экенин айтты. Ал эми балдар үчүн баары болгон, акылман, жөнөкөй, ак пейилдүү чоң энеси алар менен чогуу жашаган: «Чоң энем бизге эч качан кыйкырып, шылдыңдаган эмес, ата-бабаларыбыздын жомокторун айтып берчү. Бизди дайыма акылдуу болуп өсүшүбүздү тилейт эле. Биз чоңойгондо да, андан алыстап, кетсек да ар дайым кеңешип турчубуз, чоң апам көптөн бери жок болсо да, кээде ал мени карап тургандай сезилет [6, №1].

Үй-бүлө эң маанилүү социалдык институт болуп саналат жана ал өзүнүн өнүгүү процессинде кандай өзгөрбөсүн, коомдун негизги клеткасы болуу менен өзүнө мүнөздүү социалдык функцияларды уланткан жана сактап келет. Үй-бүлө ар түрдүү тажрыйбаларды жана маданий салттарды сактоодо жана муундарга өткөрүп берүүдө маанилүү роль ойнойт.

Белгилүү болгондой, изилденип жаткан мезгилде 2–3 жана андан көп муундар чогуу жашаган чоң үй-бүлө, бөлүнбөгөн көп үй-бүлөлүү жамааттар негизги формасы болгон: ата-энелери, алардын үйлөнгөн уулдары балдары менен. Балдардын адамдык нормаларды өздөштүрүүсүндө негизги ролду ойногон этностук маалыматтарды муундарга өткөрүп берүү

функциясы так ата-энелер жаш жубайлары менен жашаган көп балалуу үй-бүлөдө эң ийгиликтүү ишке ашырылганын белгилей кетели. Алар үй-бүлөлүк мамилелердин этикалык нормаларын толук сактоо менен салттуу жашоо образын катуу карманышкан. Эреже катары, улуу муундун өкүлдөрү анын кичүү мүчөлөрүнүн кичинекей кезинен эле үй-бүлөлүк нормаларга жана салттарга көнүп, аларды сактоосуна кам көрүшкөн.

Үйлөнгөн уулдардын бири ата-энеси менен чогуу жашаган үй-бүлөнүн түрү кыргыздарда отурукташуу принциби өзгөрсө да, азыркы учурга чейин кеңири таралган. Балдар улуу муун менен байланышын үзө элек, ал өз кезегинде өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоого катышуудан четтей элек.

Үй-бүлөдө бийликтин, үй-бүлөнүн башчысы эркек болгон. Ал үй-бүлө үчүн материалдык байлыкты таратуучу болгон. Турмуштук жана практикалык тажрыйбаны, тарыхый калыптанып калган салттардын, деңгээлин элдин социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүүсүнө туура келүүчү салттарды өткөрүп берүү кыргыз коомунун турмуштук зарыл шарттарынын бири катары каралууга тийиш. Ар бир этностун, анын ичинде кыргыздардын жашоосунун маанилүү жана орчундуу шарты – турмуштук тажрыйбаны улуу муундан кичүү муунга өткөрүп берүү, салттары адамдын бала чагынан байланып үй-бүлөсүнөн күнүмдүк жүрүм-турум салты аркылуу түздөн-түз өткөрүп берилген.

Балдарды ата-энесине жакындатууда ыкластуулук жана чынчылдык негизги мотив болгондугун үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо тажрыйбасы күбөлөндүрөт.

Балдардын руханий жашоосун түшүнүү искусствосу менен катар ата-энелер үчүн ар кандай кырдаалдарда багыт алуу жөндөмүн өнүктүрүү, балага акылдуу түрдө таасир этүүнү түшүнүү маанилүү болгон. Ата-эне балдарга үлгү болгон мындай жагдай өсүп келе жаткан муунга туура тарбия берүүнүн шарты деп эсептелген.

Элдик педагогика балдарды тарбиялоодо ата-эненин улгусунун ролуна жогору баа берген. Үй-бүлөнүн жана коомдук турмуштун бардык тарабын жөнгө салган элдик эң жакшы адаттардын талаптарын сактоо менен ата-эне өзүнүн жана башкалардын балдарына бардык жагынан үлгү болушу керек эле. Чоңдордун моралдык-эстетикалык тарбиясы балдарга жакшы таасирин тийгизген.

Үй-бүлөдө кыргыз аялынын орду өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон [1, 122-б] Көп балалуу үй-бүлөдө, аял киши жашыраак болсо, улгайган аял менен бардык иш-аракеттери боюнча макулдашууга туура келген, өз каалоосу боюнча, үй үчүн азыктарды керектөө мүмкүн эмес болгон. Ал балдарды тарбиялоодо маанилүү маселелерди чечүүгө милдеттүү эмес эле; коом үчүн физикалык жактан дени сак, адеп-ахлактуу балдарды тарбиялоо биринчи кезекте көп балалуу үй-бүлөдөгү улгайган аялдын мойнунда болчу. Үй-бүлөдө чоң эне балдардын тарбиясы үчүн гана эмес, алардын коомдогу жүрүм-туруму үчүн да жооптуу болгон.

Баса белгилей кетчү нерсе, кыргыздарда тарбиячылардын кыйла кеңири чөйрөсү мүнөздүү болгон, анткени балдарды тарбиялоо үчүн ата-энелер гана эмес, ошондой эле бардык жакын туугандар: чоң ата менен чоң эне, агалары жана эжелери ж.б. кирген. Белгилей кетсек, өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоого бардык туугандардын катышуусу, албетте, бирдей болгон эмес жана болушу да мүмкүн эмес эле.

Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды тарбиялоо биринчи кезекте чоң аталардын, чоң энелердин, андан кийин аталардын, апалардын, ага-инилердин, эже-сиңдилердин милдети болгон.

Улгайган ата-энелер өлгөнгө чейин үй-бүлөдө руханий жетекчилердин, насаатчылардын, анын ичинде чоңдор үчүн гана эмес, алтургай улгайган балдар үчүн да кадыр-барктуу абалын сактап келишкен: атанын социалдык абалы, мисалы, кыргыз үй-бүлөсүндө жогору болгон.

Үй-бүлөлүк мамилелердин көйгөйү татаал жана көп кырдуу болгон. Ата-энелердин, айрыкча аял-энелердин милдеттери моралдык-этикалык жактан жетилгендикти, талантты, адамкерчиликти талап кылган. Балдарга камкордук көрүү, аларды чоң жана татаал турмушка даярдоо, үй-бүлөнүн бардык жетилген мүчөлөрүн бириктирүүгө тийиш болгон. Ал эми ата-эненин бийлиги негизги жана зарыл, ансыз балдарды үй-бүлөдө нормалдуу тарбиялоо мүмкүн эмес.

Кыргыздар үй-бүлөдө балдарды тарбиялоонун негизи ата-энелик мээримдүүлүк болушу керек деп эсептешкен жана азыр да эсептеп келишет, анткени элдик ишеним боюнча ата-энелик сезимде негизги күч – тарбия. Баланын эмоционалдык, адеп-ахлактык жана психикалык жактан өсүп-өнүгүшүндө баланын эне менен жакындыгы, баланын жашоосунун алгачкы жылдарында эненин өзгөчө камкордугу чоң роль ойнойт. Белгилүү болгондой, эне баласынын дене-жанынын ар бир кыймылын эң жакшы түшүнүп, ага жооп кайтарат. Сыягы, баланын инсандыгы энеге болгон сүйүүнүн башталышынан баштап так калыптана баштайт. Ошол үчүн кыргыздар «Атасы жиндинин бирөө жинди, энеси жиндинин баары жинди» деп айтканы ошондон окшойт, алар жакшы балдар жакшы ата-эне менен гана чоңоёт деп ишенгендиктен, келин тандоодо да өтө кылдаттык менен мамиле кылышкан [6. №1].

Ошентип, үй-бүлө ар дайым өзүнүн коомдук функцияларын аткарууну улантып, муундар аралык тажрыйбаны жана маданий баалуулуктарды сактоодо жана өткөрүп берүүдө фундаменталдуу роль ойногон. Үй-бүлө сөзсүз түрдө коомдо болуп жаткан бардык өзгөрүүлөрдү чагылдырган жана өзүнө мүнөздүү консерватизмге карабастан, кайра өзгөрүүгө дуушар болгон.

Белгилүү болгондой, бала үчүн “социалдык чөйрө” так үй-бүлөдөн (ата-энесинин, чоң ата, чоң эне, агаларынын, эже-сиңдилеринин жана башка туугандарынын) башталат. Мунун баары кыргыздар үй-бүлөгө эмне үчүн мынчалык чоң маани бергенин жана эмне үчүн бардык тарбия салттуу кыргыз коомунда XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында үй-бүлө жана коомдук структуралар аркылуу өткөнүн түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Үй-бүлөнүн негизги тарбиялоо функциясы балдарга практикалык билимдерди жана турмуш-тиричилик көндүмдөрүн, ошондой эле адеп-ахлактык маданиятты, жүрүм-турум-этикалык жана эстетикалык нормаларын урпактарга өткөрүп берүү болгон. Белгилей кетсек, элдик педагогикада адеп-ахлактык, эстетикалык жана этикалык тарбия берүүнүн формаларын жана ыкмаларын бири-биринен бөлүп кароо дээрлик мүмкүн болгон эмес.

Дегеле үй-бүлөдө жана коомчулукта балдарды тарбиялоонун негизги ыкмалары: ынанымдар, насааттар, окуулар болгон. Муну менен негизги көңүл сабырдуулук, өжөрлүк, ата-энени, улууну сыйлоо, адеп-ахлак нормаларын үйрөнүү сыяктуу сапаттарды калыптандырууга бурулган. Өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоонун ушул жана башка ыкмалары үй-бүлөдө да, коомдо да байкалган. Алар үзгүлтүксүз кайталанып, муундан-муунга өтүп, коомдук пикирдин күчү менен бекемделген.

Ошентип, баланын калыптанышынын маанилүү негизин үй-бүлө жана анын каада-салты, баланы курчап турган адамдардын жүрүм-турум нормалары түзгөн. Чынында эле тигил же бул үй-бүлө коллективинин мүнөзүнө жараша баланын инсандык сапаты калыптанган, анын болочок үй-бүлөсүнүн, коомдук дүйнөгө көз карашынын пайдубалдары түзүлгөн.

Бирок, үй-бүлө тарбиясы, эреже катары, ар дайым коомдук тарбия менен толукталып келген, коом балдарга ар кандай каналдар аркылуу: туугандар жана коноктор аркылуу, тойлордо, айылдык чогулуштарда «эмгек» ушул же башка түрлөрү аркылуу таасирин тийгизген. Дал ушундан улам баланын, ата-энесинин үлгүсү жана башка адамдардын курчаган үлгүсү кыргыздарда тарбия берүүнүн негизги жана зарыл ыкмаларынын бири катары каралып келет. Бул божомолду кыргыздардын: “Адегенде энесин көрүп, анан кызын ал” деген накыл сөзү да тастыктап, кыздын жакшы же жаман болушу түздөн-түз энинин адеп-ахлактык сапатына байланыштуу экенин баса белгилеген [4, 56-б.].

Адамдын адеп-ахлактык негиздерин тарбиялоого, улуу муундун беделдүү өкүлдөрүнүн таасирине көңүл буруу, биздин оюбузча, өсүп келе жаткан муун үчүн билим берүү программасынын милдеттүү бөлүгү болуп калууга тийиш. Ата-эне илгеркидей эле балдарын чынчыл, эмгекчил, кайраттуу кылып өстүрүүгө умтулат.

Балдарды тарбиялоо алардын акыл-эсин, моралдык сапаттарын, идеалдарын гана эмес, сезимдерин ар тараптуу өнүктүрүүнү да болжолдойт. Сулуулукту сезе билүү адамдын жашоосун байытат, жаркын, кызыктуу кылат. Сулуулукту түшүнүү, баалай билүү, сезүү өзүнөн өзү келе бербейт. Бул сапаттар бала кезинен, үй-бүлөдө системалуу түрдө калыптанышы керек. Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоо ата-энеден талыкпаган эмгекти, изденүүнү талап кылат.

Кыргыздардын салттуу үй-бүлөсүндө балдарды тарбиялоо боюнча айтылгандарды жалпылай турган болсок, тарбия өнөрү ата-энинин балдарга өзүн табууга жардам берүүсүнөн, аларды туура жолго сала билүүсүнөн көрүнөрүн белгилей кетүү керек.

Үй-бүлөдө балдарды тарбиялоону чоңдордун – эң оболу ата менен энинин тийгизген таасиринен бөлүп кароого болбойт.

Мындай жол менен үй-бүлөнүн негизги тарбиялоо функциясы балдарга практикалык билимдерди, ишкердик жөндөмдөрдү жана жүрүм-турумдун моралдык нормаларын берүү болуп саналат. Мурда кыргыз элинде бала менен ата-энинин ортосундагы мамиле көптөгөн ченемдер менен жөнгө салынган. Уулду тарбиялоо, үйлөнтүү, кыз берүү ата-энелик милдет деп эсептелген. Карыган ата-энелерге кам көрүү балдардын, өзгөчө уулдардын ыйык милдети деп эсептелген. Бул моралдык-этикалык жүрүм-турум нормаларынан чегинүү кыргыз коомунда айыпталып, жакын эле эмес, алыскы туугандар үчүн да ажырым катары каралып келген.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 348-б.
2. Аттокуров, С. Кыргыз этнографиясы [Текст]: окуу куралы / С. Аттокуров. – Бишкек: Б-сыз, 1989. – 200-б.
3. Апыш, Б. Тарбия назарияты [Текст] окуу китеби / Б. Апыш. – Ош, 1996. – 135-б.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – 2-бас. – Б.: Шам, 2004. – 684-б.
5. Макаренко А.С. Соч. – М., 1958. – Т. IV. – 151 с.
6. Осмонова С. Полевые материалы тетрадь №1. Кыргызстан. Баткенская обл. – 2020. – 50 с.

Рецензент: тарых илим. канд., доц. Чыныкеева Г.Э.